

Modul in gradivo usposabljanja

Povezovanje vrtca z različnimi akterji znotraj lokalne skupnosti

Pripravil:

2016

Partnerji v projektu:

Uvod

Modul je namenjen izvajalcem usposabljanja za Povezovanje vrtca z različnimi akterji znotraj lokalne skupnosti. Vključuje teoretična izhodišča in dejavnosti za izvedbo usposabljanja na temo povezovanja vrtca in šole z različnimi akterji znotraj lokalne skupnosti. Vsebina modula je še posebej namenjena strokovnim in drugim delavcem, ki se pri svojem delu srečujejo z romskimi otroki. Temelji na modulu »Building trust and connecting pre-school with different actors within the local community" (2016), ki je bil oblikovan s strani projektnega partnerja s Slovaške – Škola dokoran – wide open school n.o.

Teoretična izhodišča

Evropa se sooča z porastom multikulturnih skupnosti, ki so rezultat migracij in koncentracije števila prebivalcev v mestnih okoljih. V in okrog mest so socialno in ekonomsko neravnovesje povezuje z manjšinami in migrantskimi skupnostmi, kar vodi v nastanek depreviligriranih sosesk, kjer različnost spremlja revščina in pogosto marginalizacija ali izključenost. Vsaka od sosesk pa se sooča z različnimi oblikami in stopnjami socialne segregacije, izključenosti, diskriminacije in nasilja.

V času socialnih in ekonomskih kriz, občutek nemoči in strah pred prihodnostjo prinašata tveganje za poglobitev napetosti in konfliktov v lokalnem okolju. Razmere se razlikuje od države do države, od mesta do mesta; raznoliki so tudi odzivi lokalnih in nacionalnih oblasti. Redko pa so odzivi taki, da odgovorijo na srž problema; v najboljšem primeru se odgovorni odzovejo šele ko je stopnja družbenega pojava (kot je mladostniško nasilje ali delikventnost) tako visoka, da se začne pojavljati v medijih.

Danes je vključevanje otrok iz Rromskih skupnosti eden največjih izzivov izobraževalnega sistema. V evropskem prostoru se Romska populacija sooča s slabimi infrastrukturnimi pogoji šolanja, pomanjkanjem interesa strokovnih delavcev v vzgojo in izobraževanju, da bi svoj poklic opravljali v

depreviligriranih skupnostih (predvsem v romskih naseljih), kar najbolj vpliva ravno na romske otroke/učence in jih izpostavlja negotovi bližnji prihodnosti.

V poročilu Svetovne banke (junij 2013) so identificirani štirje politični ukrepi za zmanjšanje visoke stopnje ne vključenosti romskih otrok v vzgojno izobraževalni sistem ter izboljšanje izobraževalnih možnosti za romske otroke v Vzhodni Evropi:

- 1.) Kampanje ozaveščanja – npr. zagotavljanje osnovnih informacij o učinkih vključenosti v predšolske programe in informacije o postopku vpisa otrok v vrtec ter možnostih financiranja (subvencije s strani občin).
- 2.) Odpravljanje finančnih ovir/zagotavljanje dodatne finančne podpore – npr. zagotavljanje osnovnih življenjskih potrebščin (npr. oblačila), odpravljanje stroškov vključitve v vzgojo in izobraževanje, zagotavljanje štipendij/žepnin ob rednem obiskovanju programa.
- 3.) Oblikovanje inkluzivnejših vrtcev za romske otroke in njihove starši – npr. odprava ovir povezanih s postopki vključitve, oblikovanje bolj prijaznega okolja v oddelku in s tem povezana večja participacija romskim staršem.
- 4.) Opolnomočenje staršev o pomenu zagotavljanja domačega spodbudnega okolja v najzgodnejšem obdobju kot dopolnitev predšolskemu programu.

Cilji usposabljanja

Glede na ugotovitve in glede na splošni cilj projekta »KHETAUN (SKUPAJ): s ključnimi koraki do vključenosti Rromskih otrok v kakovostne predšolske programe«, se modul osredotoča na naslednje cilje:

- Predstaviti konkretne metode, tehnike in korake za izgradnjo boljših odnosov med romsko skupnostjo in lokalnimi institucijami;
- Predstaviti kakšno vrednost ima tesno povezovanje med izobraževalnimi institucijami in skupnostmi, še posebej na področju vključevanja družin;
- Predstaviti uspešne projekte in strategije povezovanja različnih deležnikov lokalne skupnosti;
- Predstaviti konkretne metode in tehnike na področju reševanja konfliktov, sodelovanja in izboljšanje medsebojne tolerance med Romi in ne-Romi v lokalnem okolju.

Metodologija

Modul je zasnovan na principih in praksi neformalnega izobraževanja, ki so bili razviti in implementirani v kontekstih drugih usposabljanj. Modul:

- Sloni na notranji motivaciji udeležencev;
- V središče postavlja udeleženca in izhaja iz njegovih izkušenj;
- Sloni na osebni odgovornosti za učenje, ki je podprto z močno dimenzijo skupine in skupinskega pristopa;
- Udeležencem omogoča uporabo in prenos naučenega v prakso;
- Upošteva potrebe in motivacijo udeležencev in je odprt za redno povratno informacijo in evalvacijo;
- Je dokumentiran, da omogoča boljše možnosti prenosa v druga okolja.

Časovnica usposabljanja

Dan 1

Predavanje 1 (90 min)	Dobrodošlica, ogrevanje in logistika Pregled ciljev in časovnice usposabljanja Pričakovanja udeležencev Aktivnost: Kdo sem jaz?
Predavanje 2 (90 min)	Zagotavljanje storitev v skupnosti ali služenje skupnosti Aktivnost: Mapiranje skupnosti
Predavanje 3 (90 min)	Skupnost ali geto? Dilema prebivalcev romskega porekla Aktivnost: Čebula različnost
Predavanje 4 (90 min)	Izobrazba – v vseh oblikah, pomenu, z vsemi potrebnimi dodeljenimi viri Refleksija prvega dne usposabljanja

Dan 2

Predavanje 1 (90 min)	Uvodni pozdrav in refleksija prvega dne usposabljanja Pregled ciljev in časovnice drugega dne usposabljanja Gordijski vozlj
Predavanje 2 (90 min)	Šolanje v ranljivih skupnostih Aktivnost: Koraki do inkluzivnega učenja prijaznega okolja (IUPO)
Predavanje 3 (90 min)	Koraki do oblikovanja inkluzivnega učenja prijaznega okolja
Predavanje 4 (90 min)	Izzivi pri boju lokalnega okolja proti šolski segregaciji v romski skupnosti Refleksija

DAN 1

Predavanje 1

a) Dobrodošlica, ogrevanje in logistika

Cilji:

- dobro počutje vseh udeležencev;
- udeleženci bodo razumeli strukturo in namen usposabljanja.

Potreben material:

- PPT predstavitev št. 1 (Povezovanje vrtca z različnimi akterji znotraj lokalne skupnosti – prvi dan).¹

Dobrodošlica in uvod sta pomembna, saj vzpostavita vzdušje usposabljanja. Pomembno je, da se predstavite, tako da bodo udeleženci vedeli nekaj o vas tako na strokovni, kot tudi na osebni ravni. Za ogrevanje lahko uporabite kratko aktivnost, ki bo spodbudila medsebojno spoznavanje in komunikacijo med udeleženci.

Udeležence seznanimite o vseh pomembnih logističnih zadevah, kot so npr.:

- lokacija toalet;
- uporaba prostorov v centru/hotelu, kjer poteka usposabljanje;
- čas obrokov in kakršnih koli posebnih dogodkov;
- ugašanje mobilnih telefonov.

b) Pregled ciljev in časovnice usposabljanja

Cilj:

- seznajanje udeležencev s cilji in časovnico usposabljanja.

¹ Omenjena PPT predstavitev vključuje vse dejavnosti prvega dne usposabljanja, zato jo uporabljate tekom celotnega prvega dne usposabljanja.

Preglejte cilje usposabljanja Povezovanje vrtca z različnimi akterji znotraj lokalne skupnosti. Cilji predstavljajo tisto, kar bodo udeleženci vedeli, čutili in bili sposobni narediti kot posledico usposabljanja.

Z udeleženci preglejte časovnico usposabljanja. Udeležencem obrazložite, da bo usposabljanje sledilo predstavljeni časovnici. Vsak posamezni dan je razdeljen na glavna poglavja, ki vključujejo kombinacijo dejavnosti in razmišljanj skupaj s teoretičnimi podlagami za vsako dejavnost. Na koncu preverite, ali imajo udeleženci kakršna koli vprašanja.

c) Pričakovanja udeležencev

Cilj:

- jasnejša pričakovanja udeležencev, ki jih imajo glede usposabljanja in samih sebe.

Potreben material:

- samolepilni lističi treh različnih barv;
- pisala.

Opis izvedbe aktivnosti:

Skladno s predstavljenim ciljem izvedete aktivnost »Moja pričakovanja«, ki poteka po sledečih korakih:

- udeležencem razdelite samolepilne lističe treh različnih barv;
- na lističih ene barve naj dokončajo stavek »Rad/a bi...«; na lističih druge barve na dokončajo stavek »Ne želim...«; na lističih tretje barve naj zaključijo sledeči stavek »Rad/a bi se naučil/a...«;
- ko zaključijo z zapisovanjem, jih pozovite, da vsak udeleženec svoje odgovore deli s skupino;
- po delitvi odgovorov lističe zalepite na vidno mesto, saj jih boste z udeleženci ob zaključku usposabljanja skupaj pregledali in opravili refleksijo.

d) Aktivnost: Kdo sem jaz?

Cilj:

- Sprostitev udeležencev;
- Ustvarjanje pozitivne klime;
- formiranje skupine;
- uvod v osrednjo tematiko.

Opis izvedbe aktivnosti:

V naprej pripravimo lističe z imeni in priimki različnih znanih oseb ter nujno vključimo znane Rome (npr. Elvis Presley, Mati Tereza, Charlie Chaplin, Oto Pestner, ...). Vsakemu udeležencu na čelo nalepimo enega od imen. Ostali imena ne smejo izgovoriti na glas. Ko imajo vsi udeleženci svojo novo identiteto začnemo z igro. Eden od udeležencev začne skupini zastavljati vprašanja, ki mu bodo pomagala ugotoviti njegovo novo identiteto. Skupina lahko odgovarja le z »da« ali »ne«. V kolikor je odgovor na vprašanje »ne«, z vprašanji nadaljuje naslednji udeleženec (v smeri urinega kazalca). Igra je končana, ko vsi udeleženci ugotovijo svojo novo identiteto.

V naslednjem koraku skušamo skupaj identificirati znane Romske osebnosti.

Predavanje 2

a) Zagotavljanje storitev v skupnosti ali služenje skupnosti

Večina Romov, ki živi v Evropski uniji so njeni člani in imajo enake pravice kot drugi državljani EU. Te pravice so opisane v Listini Evropske unije o temeljnih pravicah (Fundamental Rights of the European Union). Romi bi morali imeti enake pravice kot vsi ostali državljani v vseh državah EU in bi morali biti enako obravnavani, brez diskriminacije. Nekateri Romi, ki živijo v EU in so njeni rezidenti so obravnavni in imajo enake pravice kot migranti držav, ki niso članice EU.

Rasna in etična diskriminacija je prepovedana z Direktivo o rasni enakosti (Directive on Racial Equality in the European Union) in je nezakonita v vseh državah članicah EU. Kakorkoli, diskriminacija proti Romom ima dolgo zgodovino in se nadaljuje še danes. Veliko Romov se vsakodnevno sooča s predsodki, netoleranco, diskriminacijo in izključenostjo.

Posledic na Romsko skupnost je mnogo, med drugim:

- Pričakovana življenjska doba Romov je 10 let krajša v primerjavi z drugimi Evropejci;
- Stopnja umrljivost dojenčkov v Romski skupnosti je 2 -6 krat večja v primerjavi z ostalimi Evropejci;
- Manj kot 50% Romskih otrok zaključi OŠ, in le nekaj od njih nadaljuje šolanje;
- Stopnja zaposlitve Romov je nižja kot pri ostali populaciji;
- Slabe bivanjske razmere in neenakost dostopa do storitev.

Glede na te okoliščine, je skupnost ključnega pomena za soočanje z izzivi. Še posebej v Romskih naseljih je vprašanje »lastništva« nujno za razvoj skupnosti.

Vrtec, šola, kot osrednji instituciji morata biti videna kot motor razvoja skupnosti. Pri tem lahko uporabimo pristop imenovan »Edina shema enakosti« (Single Equality Scheme). Vrtec/šola spodbuja enake možnosti za vse otroke, učence, starše, učitelje in ravnatelje pri oblikovanju harmonične učeče skupnosti v kateri vsi uspevajo.

Shema enakosti temelji na sedmih ključnih principih in vsi predstavniki vzgojno-izobraževalne skupnosti so del pogajanj o njih. To skupnost sestavljajo:

- otroci,
- strokovni delavci,
- supervizorji,
- starši,
- skrbniki,
- drugi člani skupnosti,
- predstavniki ranljivih in potencialno izključenih skupin.

Sedem ključnih principov:

1. Vsi v vrtcu/šoli in splošna javnost so enakovredni in pomembni za dogajanje v vrtcu/šoli.
2. Prepoznavamo in cenimo različnost.
3. Spodbujamo pozitivno vedenje in odnose in delimo občutke povezanosti in identitete.
4. Vključeni smo v zaposlovanje in kontinuiteto strokovnih delavcev ter profesionalni razvoj, ki podpira vizijo in vrednote izobraževalne institucije.
5. Stremimo k zmanjšanju in odpravi obstoječih neenakosti in ovir.

6. Podpiramo odprto komunikacijo in diskusijo o vseh izzivih s katerimi se srečamo na poti.
7. Skupne izobraževalne institucije smatramo kot celoto in kot take prispevajo k napredku vsakega posameznega člana skupnosti.

Ko analiziramo kaj vrtec/šola predstavlja skupnosti predstavlja ključni element ustrezno mapiranje skupnosti, ki se ga morajo zavedati vsi akterji. Mapiranje sredstev, risanje zemljevida kaj je pomembno v naši skupnosti, je vaja za razvijanje skupnosti. Če iščete način kako začeti povezovati skupnost in spodbuditi posameznike, da zavzamejo aktivno vlogo v skupnosti, je dobro začeti s tistim, kar že vemo. Če ne poznamo lokalnega okolja, kako bomo vedeli katere so njegove prednosti in kaj vse lahko nudi? Kako bomo vedeli kako zgraditi močno, aktivno skupnost brez temeljev na naših obstoječih prednostih?

Usedimo se in razmislimo kdo smo in kje smo, kot prvi korak do našega zelenega cilja. Kakšno skupnost želimo oblikovati? Je to geografska dimenzija? Zgodovinska? Demografska? Je mesto/vas? Ali so najbolj socialno depriviligirani sokrajani tisti za katere nas skrbi?

Vse to so lahko lastnosti/značilnosti kraja, hkrati pa so tudi le perspektive. Perspektive so lahko različne in vsaka spremeni naravo tega kar opazujemo. S perspektive razvoja lokalne skupnosti pomaga če razmišljamo o skupnosti v smislu bogastva ljudi, stvari, storitev in obstoječih virov. In to je naša naloga: poskusiti razumeti kako pristopiti, kaj narediti iz pozitivne, kreativne in produktivne perspektive – perspektive ki gradi iz močnih področij, virov in prednosti.

Mapiranje prednosti razkrije ter raziskuje te vire in prednosti. Še bolj pomembno, kaže vse medsebojne povezave med prednostmi - te povezave razkrijejo poti za dostop do prednosti. Kako priti do prednosti, jih uporabiti in vključiti ljudi v pridobivanje in uporabo, vse to so prednosti. Prednosti – razmerja med njimi in dostopom ter njihovo uporabo – to so temelji na katerih sloni grajenje skupnosti.

b) Aktivnost: mapiranje skupnosti

Naziv	Služenje skupnosti
Ozadje	Pogosto se dogaja, da v oblikovanje dokumentov in načrtovanje aktivnosti, katerih namen je pomagati romski skupnosti, romska skupnost sploh ni vključena. Pri tem je pomembno da razlikujemo med zagotavljanjem storitev v skupnosti in med služenjem skupnosti.
Namen in cilj vaje	Raziskati kako storitve v skupnosti delujejo v korist članov skupnosti in koliko pri tem participirajo sami člani skupnosti, še posebej predstavniki romske skupnosti. Tekom vaje bodo udeleženci: - Razvili empatijo; - Razvili proces odločanja in komunikacijske veščine; - Razvijali pogajalske spretnosti; - Analizirali družbeni sistem in razvili ideje kako ga izboljšati; - Razvijali medosebne/socialne spretnosti.
Metode	Udeleženci se razdelijo v skupine glede na to katero institucijo zastopajo (vrtec, šola, društvo, ...) ali po drugih parametrih (okolje iz katerega prihajajo, če imamo udeležence, ki prihajajo iz različnih občin). Vsaka skupina identificira: - Druge ogrožene skupine poleg romskih otrok; - Ključne deležnike, ki so del procesa odločanja; - Ali se v proces odločanja vključujejo romske matere oz. ženske? - Ali se romski učenci čutijo upošteevane kot pomemben člen pri mapiranju skupnosti?
Časovna razporeditev	20 min – delo v skupini 30 min – predstavitev izdelkov 10 do 15 min – vprašanje in odgovori v povezavi z identificiranimi elementi mapiranja
Rezultati	Udeleženci dobijo boljši vpogled v to kdo je kdo v skupnosti in kdo je za kaj odgovoren; Soočeni so z vprašanjem delovanja posameznih javnih inštitucij v skupnosti ter prekrivanjem storitev, ki jih zagotavljajo.

Predavanje 3

a) Skupnost ali geto? Dilema prebivalcev romskega porekla

Mapiranje romske skupnosti povzroči različne odzive. Nekateri pravijo, da pomeni oblikovanje romskih naselij prikrito oblikovanje geta in povratek k izolaciji Romov. Nekatere lokalne oblasti dejansko prikazujejo namen legalizacije obstoječih romskih naselij in regulacijo podpornih storitev za njihovo korist, vendar pa občinski prostorski načrt ne predvideva širitev. Še več, obstajajo predlogi za oblikovanje zelenih pasov okrog romskih naselij. Če takšna ideja prevlada, se bomo mogli čez desetletje soočiti z težavo prenaseljenosti, t.i. romskih slumov. Ko poudarjamo mapiranje romske etnične manjšine (kot pozitivne vrednote), moramo omeniti tudi drugo stran: manj pozitivne razmisleki o prostoru in mapiranju romskih naselij, pri čemer smo nagnjeni k neupoštevanju zaradi strahu, da bi bili obtoženi rasizma. Zanimivo vprašanje je kako meje – ali prostorske ali socialne – vplivajo na razvoj skupnosti. Vseprisotnost meja spominja na življenje v kletki, z omejenim dostopom do nacionalnih dobrin namenjenih državljanom. Kako to vpliva na odnose znotraj širše skupnosti? Zelo verjetno vodi k nevroticizmu, stanju, ki ga opišemo kot pretirano občutljivost, zamerljivost, prepirljivost, in toliko zavisti, da ljudje želijo škoditi drug drugemu. Ko oblikujemo razvojne načrte, se ne moremo izogniti vprašanjem, kot so: Kaj se v tem trenutku dogaja v romski skupnosti ko postaja del lokalne skupnosti? Kako se tradicionalna kultura spreminja? Kateri novi procesi razslojevanja se dogajajo? Kakšno vlogo prevzamejo posamezniki večinskega prebivalstva, ki se poročijo s predstavniki romske skupnosti? Vloga žensk večinskega prebivalstva, ki živijo v romski skupnosti je pogosto zelo pomembna.

Torej, kje lahko pričakujemo napredek romske skupnosti? V romski vasi ali v mestu, ki nudi večje razvojne možnosti? Vendar tudi če ustvarimo razvojni center za romsko skupnost v urbanih središčih (mesto), je vprašanje ki sledi: kako visoki so socialni zidovi med Romi in ne-Romi? Odgovor na to vprašanje nam lahko da aktivnost »Čebula različnosti« (The Onion of diversity).

b) Aktivnost: Čebula različnost

Naslov	Čebula različnost
Povezave do temeljev	Udeleženci bodo razvili odnos, zavedanje, znanje o pomenu povezovanja različnih skupin v skupnosti.
Namen in cilj vaje ter kratek opis	Izdelati elemente identitete Medkulturno učenje in poučevanje se sooča z globokimi procesi in spremembami vedenja in odnosa. Pomeni soočati se z nevidnimi silami in elementi naše kulture znotraj nas. Mnogo stvari »pod površino« je nezavednih in jih ni možno jasno izraziti. Da bi lahko raziskali in realizirali nevidne aspekte kulturnih vplivov, nas osebno, kar s seboj prinese določena tveganja. Namiguje na napetost s katero se moramo soočiti. Da bi se napetosti izognili pogledjmo na svet skozi piramido humorja.
Metode	Delo v paru Skupinski razgovor
Opis celotne izvedbe	1. Udeleženci naj se postavijo v dva kroga (notranji in zunanji – kot čebula), obrnjeni eden proti drugemu (vsak iz svojega kroga) 2. Vsak par mora zelo hitro poiskati (2 minuti) stvar (navada, pogled, ozadje, vedenje, ...), ki jima je skupna in poiskati način kako jo bosta predstavila (način predstavitve je lahko poljuben ali pa vodja igre določi vsakič drugo obliko: zapeti pesem, narediti kratek gib, oblikovati pesem v dveh vrsticah, izraziti z glasovi, ...).
Pripomočki	Velik odprt prostor (v notranjosti)

Z uporabo te vaje zaključimo izpostavljanja značilnosti lokalne skupnosti in pomembnosti prepoznavanja posebnosti romske skupnosti v kateri delamo. Cilj je poiskati odgovor na vprašanje: Kako procesi v lokalnem okolju odpirajo vrata romski skupnosti k vključevanju v procese odločanja?

Predavanje 4

a) Izobrazba – v vseh oblikah, pomenu, z vsemi potrebnimi dodeljenimi viri

Dostop do izobrazbe je srce za doseganje mnogih Milenijskih razvojnih ciljev (Millennium Development Goals), ne le tistih strogo izobraževalnih. Čeprav vemo veliko o dostopnosti do izobraževanja v različnih državah, in čeprav so bili v zadnjem desetletju narejeni impresivni premiki, posebej pri izobraževanju romskih deklet, se jih še vedno veliko ne vključi v vzgojo in izobraževanje ali pa izobraževanja ne zaključijo.

Dostop do osnovne izobrazbe leži v osrčju razvoja. Pomanjkanje izobrazbe je del definicije revščine, hkrati pa je izobrazba sredstvo za njeno zmanjšanje. Vzdržnost in smiselnost dostopa do izobrazbe je ključna za dolgoročni napredek v produktivnosti, zmanjšanje medgeneracijskega kroga revščine, demografske selitve, preventivo na področju zdravja, opolnomočenje žensk in zmanjšanje neenakosti. Je središče dolgoročne in trenutne slike razvoja, ki je odvisna od sposobnosti, ki kreirajo izbiro in svobodo, ki jo ignoranca zanika. Osnovni predlogi, ki podkrepijo te ugotovitve so uveljavljene v raziskovalni literature in splošno priznane. Pravično univerzalno zmanjšanje revščine je malo verjetno, če ne bomo poskrbeli za znanje, sposobnosti in zmožnosti marginaliziranih na področju bralne pismenosti, matematične pismenosti in višje stopnje razumevanja, ki razumsko povezuje vzroke in posledice. V večini družb, še posebej v tistih, ki se zelo hitro razvijajo, gospodinjstva in posamezniki cenijo participacijo v izobraževanju in izdatno prispevajo k uresničevanju koristi, ki jih prinaša. Bogati imajo malo dvomov, da se vlaganje izplača; revni na splošno delijo prepričanje in spoznanje, da je izhod iz revščine povezan z izobraževanjem, čeprav so njihove želje in pričakovanja uresničena manj pogosto.

Izobrazba, kot osnovni termin, je tako orodje kot cilj. Izobraževanje, kot vseživljenjski proces, ki omogoča nadaljnji osebni razvoj posameznika kot individuuma in kot člana družbe, delimo v tri različne oblike:

- Formalno izobraževanje je hierarhično strukturirano, kronološko stopnjevan vzgojno-izobraževalni sistem, ki poteka vse od primarnih do terciarnih institucij (institucionalno organiziran in javno priznan).

- Informalno izobraževanje je proces, v katerem vsak posameznik pridobiva navade, vrednote, spretnosti in znanje iz dnevnih izkušenj, kot na primer od družine, prijateljev, skupine vrstnikov, medijev in drugih vplivov ter faktorjev v osebnem okolju.
- Neformalno izobraževanje je organizirana vzgojna aktivnost izven vzpostavljenega formalnega sistema, ki je namenjena določljivi učni populaciji z določljivimi učnimi cilji.

Vsaka od oblik izobraževanja igra določeno vlogo, ki dopolnjuje ostali dva in vse tri oblike so potrebne, da bi dobili želeni rezultat. V širšem smislu:

- S formalnim izobraževanjem se v splošnem pridobi znanje in poklicne veščine. Odvija se v institucijah za izobraževanje in usposabljanje in vodi do priznanih diplom in kvalifikacij.
- Z informalnim izobraževanjem se pridobi številne veščine, tako osebne kot družbene. Je naravni spremljevalec vsakdanjega življenja. Za razliko od formalnega in neformalnega izobraževanja, učenje ni nujno, da je namerno. Zato ni nujno, da ga prepoznajo celo posamezniki sami kot tisto vrsto učenja, ki prispeva k njihovemu znanju in spretnostim.
- Neformalno izobraževanje pa omogoča pridobitev življenjskih veščin in razvoj navad, ki slonijo na integriranem sistemu vrednot. Odvija se izven glavnih sistemov izobraževanja in usposabljanja in ni nujno, da vodi do formaliziranih certifikatov. Neformalno učenje je lahko zagotovljeno na delovnem mestu, z aktivnostmi organizacij in skupin civilne družbe (kot so mladinske organizacije, sindikati, politične stranke). Lahko se zagotavlja tudi z organizacijami in službami, ki so bile ustanovljene kot komplementarne formalnemu sistemu izobraževanja (kot npr. ure umetnosti, glasbe, športa, privatne inštrukcije kot priprava za izpite).

Za neformalno izobraževanje je značilna prostovoljna aktivnosti posameznika. Medtem ko je posameznik v informalno izobraževanje vključen neprostovoljno in je pri tem po večini pasiven.

Neformalno izobraževanje pokriva dve precej različni realnosti: na eni strani se aktivnosti dogajajo izven prostorov formalnega izobraževanja, na drugi strani pa posameznik s svojim delovanjem prevzema odgovornost v prostovoljnih organizacijah. Neformalno izobraževanje pomaga družbi, da je ta bolj demokratična in da spoštuje človekove pravice. Je pomembno dopolnilo formalnemu izobraževanju. Z vključenostjo v neformalno izobraževanje lahko posameznik dobi možnost v varnem okolju preizkušati se v različnih vlogah in prevzeti odgovornost. Neformalno izobraževanje spodbuja radovednost, navdušenje, timsko delo in sprejemanje demokratičnih odločitev ter pogajanja v tem procesu, kar so pomembni koraki k aktivnemu demokratičnemu članu družbe. Skozi neformalno izobraževanje razvijamo osebne, socialne in profesionalne spretnosti.

Ob koncu prvega dne usposabljanja udeležence povprašajte, če imajo kakšna vprašanja v zvezi z vsebino, ki je bila obravnavana ter izvedite refleksijo, s pomočjo katere bodo udeleženci procesirali vso znanje, izkušnje in ugotovitve.

DAN 2

Predavanje 1

a) Uvodni pozdrav in refleksija prvega dne usposabljanja

Udeležence pozdravite ob pričetku drugega dneva usposabljanja in jih spodbudite k zastavljanju morebitnih vprašanj v povezavi z vsebinami, ki so bile obravnavane prvi dan ter na tak način izpeljite kratko refleksijo.

b) Pregled ciljev in časovnice drugega dne usposabljanja

Udeležence seznajte s cilji in časovnico drugega dne usposabljanja.

c) Gordijski vozlj

Cilji:

- Formiranje skupine;
- Povezovanje skupine;
- Timsko delo.

Potreben material:

- /

Opis izvedbe aktivnosti:

Igralci stojijo v krogu z ramo ob rami in z zaprtimi očmi. Roke iztegnejo proti sredini kroga in poiščejo prosti roki (poskušajo se izogniti rokam njihovih sosedov in rokama ene in iste osebe). Nato odprejo oči in se poskušajo razvozlati, ne da bi se spuščali.

Predavanje 2

a) Šolanje v ranljivih skupnostih

Romski otroci se rodijo v svet s težkim bremenom medgeneracijskega neenakosti, rojeni v družbo, kjer sta diskriminacija in socialno ekonomski boj del vsakdanjega življenja. Raziskovalni in odločevali se strinjajo, da so po Evropi, romski otroci deležni široke, sistematične izključenosti iz vzgojno-izobraževalnega sistema, kar vodi do velikega razkoraka v participaciji in dosežkih. Segregacija v VIZ je glavni faktor pri ustvarjanju razkoraka v izobraževanju.

Kljub temu, da se večina romskih otrok vključi v šolo, osnovno šolo zaključi le polovica otrok. Še več, večina se ne vključi v srednjo šolo in manj kot 1 % jih je vključenih v terciarno izobraževanje (v nekaterih državah Centralne, Vzhodne in Južne Evrope). Romski otroci so še vedno razporejeni v ločene razrede na podlagi svoje barve polti, etnične pripadnosti in socialno ekonomskega statusa; pogosto so njihovi razredi v ločenih zgradbah, vključno s šolami za otroke s posebnimi potrebami (posebne šole). Romi so deležni manj kakovostnega izobraževanja in prenašajo diskriminatorno ravnanje učiteljev/vzgojiteljev in drugih delavcev šole. Tudi ko niso fizično ločeni od drugih otrok, romski otroci sedijo v zadnjem delu razreda, so deležni manj pozornosti s strani učiteljev, in prenašajo nasilje in stigmatizacijo. Diskriminatorno ravnanje je pogosto prepleteno z nacionalnim izobraževalnim sistemom, kateremu primanjkuje zmožnost nagovarjanja potreb socialno in etnično deprivilegiranih učencev. Šolska segregacija je prepovedana z Direktivo EU o rasni enakosti (European Union's Race Equality Directive – RED), v praksi pa je situacija drugačna. Segregacija Romskim otrokom preprečuje dostop do kakovostnega izobraževanja, socialnih mrež in boljših zaposlitvenih možnosti. Po drugi strani pa dobro načrtovana desegregacija in pozitivne medetnične interakcije lahko preprečuje predsodke ne-romskih vrstnikov in prispevajo k samozavesti in ponosu romskih otrok.

V zadnjih petindvajsetih letih je bilo izboljšanje dostopa do izobraževanja za romske otroke osrednja nacionalna in mednarodna zaveza. Vendar naslavljanje politik in prakse razvrščanja romskih otrok v posebne šole in razrede glede na njihovo etnično pripadnost – segregacija – predstavlja izziv, tako političen kot strukturen, za vključene vlade in institucije. Dejstvo je, da je segregacija najbolj agresiven zastopnik nizke stopnje izobraženosti in dosežkov romskih otrok. Skupine za človekove

pravice naslavlja to vprašanje od leta 2000 skozi dokumente, kampanje zagovorništva in projekte. Strokovnjaki in aktivisti so dokazali vrsto primerov etnične segregacije v šoli, šolskih zgradbah, razredih in neustreznih diagnoz ter napotitev otrok v posebne šole glede na etnični kriterij.

Za segregirane šole in razrede je značilno:

- Slaba infrastruktura, slaba oprema, pomanjkanje toaletnih prostorov znotraj šol, kjer je večina učencev Romov;
- Slabše usposobljen strokovni kader in pogosto menjanje strokovnega kadra;
- Pogoste bolniške odsotnosti strokovnega kadra kar vpliva na učne dosežke romskih otrok, prav tako pa vpliva na zaupanje staršev;
- Znatno zmanjšana kakovost izobraževanja šol, ki jih obiskujejo romski otroci, kar vpliva na izkušnje in rezultate otrok, ki obiskujejo te šole.

Raziskave kažejo, da je več kot 15 % romskih otrok, ki se šolajo v segregiranih šolah, funkcionalno nepismenih, njihovi starši pa so nezadovoljni z izobrazbo, ki jo dosežejo.

Na voljo je veliko materialov, ki bazirajo na specifičnih analizah različnih držav v povezavi z nizkimi dosežki in v povezavi z omejeno izkoreninjenostjo šolske segregacije romskih otrok.

Da bi šola postala inkluzivno učenju prijazno okolje lahko uporabi orodje opisano v nadaljevanju.

b) Aktivnost: Koraki do inkluzivnega učenju prijaznega okolja (IUPO)

Orodje predvideva korake, po katerih lahko gre šolsko osebje ali zagnana ekipa, da bi lahko ustvarili inkluzivno učenju prijazno okolje. Pri izpolnjevanju korakov se bodo posamezniki/skupina gotovo srečali z ovirami. Pri tem nam lahko pomaga naslednja vaja:

Odgovorite na naslednja vprašanja:

1.) Spremembe terjajo energijo, odprtost in pripravljenost. Če morajo učitelji/vzgojitelji veliko službenih obveznosti opraviti doma, bodo morda imeli občutek, da nimajo energije za uveljavljanje sprememb. Kako preseči to oviro:

- a) _____
- b) _____
- c) _____
- d) _____

2.) Učitelji/vzgojitelji ne razumejo IUPO ali mislijo, da nimajo virov, da bi postali IUPO. Kako preseči to oviro:

- a) _____
- b) _____
- c) _____
- d) _____

3.) Starši ali celo učitelji/vzgojitelji ne razumejo prednosti, ki jih prinaša IUPO in so zaskrbljeni, da bo vključevanje vseh otrok v šolo/vrtec imelo negativen vpliv na vse otroke. Kako preseči to oviro:

- a) _____
- b) _____
- c) _____
- d) _____

Predavanje 3

a) Koraki do oblikovanja inkluzivnega učenju prijaznega okolja

Vsi otroci imajo pravico do učenja, kar določa tudi Konvencija o otrokovih pravicah, ki so jo podpisale vse države članice EU. Vsi otroci se lahko učijo, ne glede na njihove telesne, intelektualne, socialne, emocionalne, jezikovne, etnične ali druge lastnosti. Vsi otroci so si različni.

Opredelitev pojmov:

INKLUZIVNO – gre za vključevanje vsakogar ne glede na njegove/njene posebnosti. Gre za razvijanje vseh potencialov vsakega posameznika. Četudi so vsi otroci vključeni v šolo so nekateri še vedno izključeni iz participacije in učenja v razredu. Tako imamo npr.:

- Otroke, katerih uradni jezik ni materni jezik, kar pomeni, da pouk poteka v za njih tujem jeziku, enako velja za knjige, ki se uporabljajo pri pouku;
- Otroke, ki jih nihče ne pozove k participiranju;
- Otroke, ki se nikoli ne javijo, da bi participirali;
- Otroke, ki ne vidijo table ali vsebine oz. otroke, ki ne slišijo učitelja;
- Otroke, z učnimi težavami, ki jim nihče ne pomaga.

Učitelj je odgovoren za oblikovanje učnega okolja, kjer se vsi otroci učijo, se želijo učiti in se počutijo vključene v oddelek in šolo.

UČENJU PRIJAZNO – je prijazno za učence in učitelje. Poudarja pomen skupnega učenja učencev in učiteljev kot učeče se skupnosti. Je na učenca osredinjeno in spodbuja njegovo aktivno participacijo v procesu učenja. Zadovaljuje potrebe in interese učiteljev, da le-ti lahko omogočijo vsakemu učencu najboljše možno izobraževanje.

Oblikovanje inkluzivnega učenju prijaznega okolja je proces – potovanje!

1. korak: Oblikovanje teama

Identificirajte posameznike, ki bodo participirali pri načrtovanju in implementaciji IUPO in sestavite koordinacijsko skupino. Skupino naj sestavljajo nekaj strokovnih delavcev VIZ, ravnatelj, dva ali trije starši, lahko pa je skupina tudi večja. Vključeni so lahko tudi drugi zaposlene v VIZ, zdravstvene delavce, pripadnike marginaliziranih skupin, osebe s posebnimi potrebami, starejše učence, predstavnike različnih lokalnih organizacij, ...

2. korak: Identifikacija potreb

- Kaj že vemo in česa se še želimo naučiti?
 - Raziščite znanje koordinacijske skupine (kaj že vedo o IUPO in njegovih koristih; kako bodo pridobili znanje, ki ga še potrebujejo).
 - Raziščite znanje učencev, zaposlenih na šoli, staršev, skrbnikov in drugih članov skupnosti (ko je koordinacijska skupina sestavljena lahko sestavi vprašalnik za raziskovanje znanja o IUPO drugih – vprašalniki, fokusna skupina, intervju, ...).
- Spoznati šolo in otroke skupnosti.
 - Razvijte in implementirate samoocenjevalno orodje za pridobivanje slike s strani učiteljev in drugih zaposlenih na šoli o tem, v kolikšni meri je njihovo okolje že IUP. Orodje mora vključevati tudi razdelek o tem, kaj še moramo narediti za to, da bo šola še bolj IUPO.
 - Ugotovite, kateri otroci v skupnosti ne obiskujejo pouka. V ta namen lahko mapirate šolsko skupnost ali pa primerjate podatke vpisanih otrok s podatki o obiskovanju pouka.
 - Identificirajte izobraževalne potrebe svojih učencev in tistih, ki so navadno izključeni iz skupnosti. Člani teama morajo te potrebe dobro razumeti, da bi lahko oblikovali dober načrt za vključitev teh otrok. Pri pridobivanju podatkov nam lahko pomagajo starši, ki imajo največ informacij o svojem otroku.
 - Identificirajte obstoječe vire vaše šole in skupnosti. Naredite seznam podpornih storitev, ki so namenjene otrokom z različnim ozadjem in sposobnostmi. To lahko vključuje vladne storitve, nevladne organizacije, zdravstvene ustanove, zasebna podjetja, ...
 - Opišite obstoječ izobraževalni program in šolsko okolje. Opis naj bi prikazal objekte, pohištvo in materiale, ki so na voljo in v uporabi. Ali je vse naštet o na voljo vsem otrokom? V kolikor ne, kako bi lahko postali bolj dostopni?

- Identificirajte in opišite proces učenja in poučevanja v razredu. Obiščite razred in pogledjte ali je razred inkluziven in učenju prijazen. Zakaj je oziroma zakaj ni?
- Analiza pridobljenih podatkov: opišite spremembe, ki se morajo zgoditi, zato da bo razred postal inkluzivno učenju prijazno okolje (stil poučevanja, odnos učitelj-učenec, uporaba materialov, ...).
- Zbiranje dodatnih informacij: zbrani podatki bodo lahko spodbudili nova vprašanja. Zbirajte odgovore, zato da bo vaša odločitev temeljila na dejstvih in ne mnenjih.

3. korak: Oblikovanje vizije

- Opišite, kakšno učilnico/oddelek si želite oz. kakšna je vaša »idealna« učilnica/oddelek (Kakšno pohištvo imate? Kaj bi delal učitelj? Kaj bi delali učenci? Kaj bo na stenah? Upoštevajte fante in dekleta ter otroke s kakršnimkoli primanjkljajem (uradni jezik ni materni jezik; slepi in slabovidni; gluhi in naglušni; ... Kako boste učilnico prilagoditi njim?).
- Opišite želen vzgojno-izobraževalni program in šolsko okolje. (Preglejte, kar ste zapisali pod prejšnjo točko in razmislite, kdo vam lahko pomaga pri doseganju želenega cilja).

4. korak: Oblikujte akcijski načrt

- Razvijte terminski načrt aktivnosti za vzpostavitev in implementacijo IUPO (opišite spremembe, ki jih je treba uvesti da bi dosegli IUPO, katere materiale pri tem potrebujete, kdo je za kaj odgovoren, do kdaj bo nekaj narejeno; načrt mora imet konkretne cilje, na drugi strani pa mora biti dovolj fleksibilen, da se prilagaja potrebam in razmeram).
- Zagotovite vse potrebno za implementacijo IUPO (v naprej pripravite vse kar boste potrebovali – inštrukcije, medsebojna pomoč med učenci, delovna srečanja učiteljev in staršev).
- Ne pozabite na motivacijsko komponento. Vključite ljudi, da sami spoznajo in začutijo, zakaj je IUPO dobro in da je vredno vlagati čas.

5. korak: Implementacija akcijskega načrta

- Zagotovite tehnično podporo strokovnemu osebju (organizacija delavnic, ki jih izvede nekdo, ki je bolj izkušen na področju IUPO).
- Po potrebi izobrazite strokovni kader (tiste, ki poučujejo in tiste, ki ne) in učence (teme lahko obsegajo: otrokove pravice, enakopravnost spolov, ...).

podbujajte aktivno participacijo staršev (oblikujte sistem komuniciranja med starši in učitelji. Kdo bo odgovoren za redno komunikacijo s starši. Nujno je spodbujati participacijo staršev tako v procesu načrtovanja kot implementacije).

- Načrtujte kako se boste soočili z morebitnim odporom (izpolnite vprašalnik na strani 20).

6. korak: Evalvacija akcijskega načrta in proslavitev uspeha

- Spremljajte napredek in po potrebi modificirajte akcijski načrt

Naredite načrt srečanj med letom. Določite na kakšen način boste izvajali spremljanje sprememb. Opazujte kako poteka prenos v prakso. Ali je treba podporo izboljšati, spremeniti, odstraniti).

- Kakšne spremembe zaznavamo?
- Ali šola in naši oddelki postajajo bolj inkluzivni in učenju prijazni?

Da bi ugotovili ali ste uspešni pri spreminjanju okolja v inkluzivno učenju prijaznega si je treba zastaviti dve ključni vprašanji:

- Ali smo inkluzivni in učenju prijazni v meri, kot smo načrtovali (kako lahko izboljšamo dosedanje rezultate)?
- Katere spremembe smo naredili, posebej na področju izboljšanja učenja pri učencih/otrocih?

Ne pozabite – otroci so dobri evalvatorji in zrcalo sprememb, zato v proces spremljanja in evalvacije vključite tudi njih.

Informacije lahko zbiramo na naslednje načine:

- Pišite dnevnik.
 - Pogovarjajte se z drugimi.
 - Ocenjujte znanje in sposobnosti preko esejev.
 - Opazujte.
 - Dokumentirajte.
- Proslavite vaše uspehe!

Doseganje pomembnih sprememb izobraževalnega programa zasluži proslavitev. Povabite lokalno skupnost in praznujte skupaj (festival, dan odprtih vrat, sejem) in vsem pokažite materiale, česa ste se naučili, ...).

Predavanje 4

a) Izzivi pri boju lokalnega okolja proti šolski segregaciji v Romski skupnosti

Za začetek odgovorimo na naslednja štiri pomembna vprašanja:

- Kaj je lokalni nivo?
- Zakaj je delovanje na lokalnem nivoju pomembno?
- Katere organizacije na lokalnem nivoju morajo biti vključene?
- Katera so ključna področja za delovanje?

Kaj je lokalni nivo?

Pojem »lokalni nivo« moramo razumeti zelo fleksibilno, saj se le-ta razlikuje od države do države. Geografsko lokalni nivo obsega mesto ali vas, z okolico. Iz socialnega vidika gre za področje, ki ima edinstveno identiteto prebivalcev; da čutijo, da pripadajo, da vidijo, srečajo in osebno poznajo ostale prebivalce in da čutijo, da imajo skupne interese (ali konflikte) z drugimi prebivalci. Z administrativnega vidika pa ima vsaka država tudi lokalne oblasti in administracijo.

Kaj je lokalno je torej odvisno od okoliščin. Gre za nivo, ki lahko sprejme/implementira delovanje, ki naslavlja vprašanja – v našem primeru razvoj in implementacijo strategij za vključevanje Romov.

Zakaj je delovanje na lokalnem nivoju pomembno?

Izkušnje pri boju proti izključevanju Romov in drugih manjših po Evropi kažejo da je delovanje na lokalnem nivoju pomembno zaradi naslednjih razlogov:

- V večini držav Evrope, kjer živijo pripadniki romske skupnosti, imajo nacionalne strategije za vključevanje Romov. Vendar pa strategije niso učinkovite če ni mehanizmov za implementiranje le-teh na lokalnem nivoju.
- Položaj Romov je različen od lokalnega do lokalnega okolja, kot je različen položaj celotne populacije. Zato je pomembno, da so politike na nacionalnem nivoju v povezavi z Romi, fleksibilne in da jih je mogoče prilagoditi lokalnim potrebam. Lokalni nivo, posebej občine, imajo svoje javne storitve. Delovanje mora biti usmerjeno v to, da javne storitve odgovarjajo pravicam in potrebam Romov, kot tudi drugim prebivalcem.
- Izvoljeni župani in drugi člani lokalne oblasti imajo politično avtonomijo pri določanju pristopa do romskih vprašanj. Delovanje lokalnega okolja mora vplivati na politične odločitve v zvezi z vključevanjem Romov.
- Na lokalnem nivoju se lahko Romi, kot tudi druge manjšine, najlažje organizirajo, da zagotovijo spoštovanje pravic in interesov na političnem nivoju. To lahko dosežemo s pomočjo nevladnih organizacij, ki vključujejo tudi romska društva in preko nevladnih organizacij, ki si prizadevajo za spoštovanje človekovih pravic.
- Lokalno okolje, posebej soseske, so tiste, s katerimi se ljudje čutijo najbolj povezani in pri katerih imajo občutek, da lahko neposredno vplivajo na dogajanje. Da bi zagotovili aktivno

participacijo Romov v lokalnem okolju, in drugih izključenih skupin, moramo lokalne strategije doseči ne le občin, temveč tudi soseske.

- Na lokalnem nivoju se implementira največ inovacij, ko posamezniki in nevladne organizacije ustvarjajo konkretne rešitve za izzive s katerimi se soočajo. Odločevalci na nacionalnem nivoju morajo biti pripravljeni podpreti lokalni nivo in drugim omogočiti učenje z diseminacijo primerov dobrih praks lokalnih okolij.

Katere organizacije na lokalnem nivoju morajo biti vključene?

Vse organizacije, ki imajo možnost narediti pozitiven prispevek k vključevanju Romov, bi morale biti vključene v delovanje na lokalnem nivoju. Še posebej pomembni so javni organi, ker imajo zakonske in ustavne odgovornosti za prepoznavanje in upoštevanje človekovih pravic vseh prebivalcev. Civilna družba ima ravno tako pomembno vlogo, kot zagovornik njihovih interesov na političnem nivoju in reševanje njihovih problemov.

- Izvoljeni občinski organi imajo ključno vlogo kot demokratično izvoljeni predstavniki lokalne skupnosti. Imajo moč in odgovornost, pogosto v povezavi z različnimi področji (socialno varstvo, izobraževanje,...). Pogosto so glavni delodajalci v lokalnem okolju, ki morajo zgled v vprašanih vezanih za vključevanje Romov, in ki morajo ponujati model dobre prakse, ki mu drugi lahko sledijo.
- Javne službe morajo zagotavljati, da se potrebe in pravice Romov učinkovito naslavlja v njihovem vsakodnevnem življenju. Javne službe, katerih skrb je izobraževanje, zdravje, dobro počutje, bivanje, varnost ... so še posebej pomembne.
- Lokalne romske nevladne organizacije so bistvene, ker ubesedijo interese in skrbi lokalnih romskih prebivalcev in promovirajo ter podpirajo participacijo Romov pri njihovem napredku v družbi.
- Druge družbene organizacije ravno tako lahko prispevajo s tem, da je njihovo središče delovanja povezano z romskimi vprašanji ter z delom na terenu, kar lahko vključuje uresničevanje človekovih pravic, pravno svetovanje in razvoj skupnosti.
- Zasebna podjetja ravno tako lahko igrajo vlogo kot lokalni delodajalci in ponudniki lokalnih storitev. Morda so pripravljeni prispevati lokalni skupnosti na različne načine, vključno s sponzoriranjem določenih dejavnosti.

Katera so ključna področja za delovanje?

Učinkovito vključevanje Romov na lokalnem nivoju zahteva delovanje na štirih ključnih področjih:

- Opolnomočenje Romov, pri čemer izhajamo iz razvoja skupnosti;
- Grajenje partnerstva med javnimi oblastmi in romsko skupnostjo;
- Oblikovanje in implementacija strategij za vključevanje Romov;
- Institucionalni razvoj in spremembe v lokalnih javnih oblasteh.

b) Refleksija

Cilji:

- udeležence spodbuditi k refleksiji izvedenega usposabljanja;
- ugotoviti, ali so se pričakovanja udeležencev, ki so jih navedli v začetku usposabljanja, uresničila.

Potreben material:

- list papirja;
- pisala.

Udeležence pozovite k refleksiji podanih vsebin v okviru usposabljanja s postavljanjem naslednjih vprašanj, ki so zapisana na vidnem mestu:

- Kaj vam je bilo všeč in zakaj?
- Kaj vam ni bilo všeč oz. kaj ste pogrešali in kako bi to spremenili?
- Kaj boste prenesli v prakso?

Udeleženci refleksijo najprej izpeljejo individualno (svoja razmišljanja zapišejo na list papirja), nato svoje zaključke predstavijo celotni skupini.

Refleksijo zaključite z zaključkom začetne aktivnosti »Moja pričakovanja«. Skupaj z udeleženci preglejte njihove zapise in na podlagi prej izvedene refleksije ugotovite, katera pričakovanja so oz. niso bila izpolnjena, morebitne razloge za to ter katere vsebine, ki v okviru tega usposabljanja niso bile obravnavane, lahko prenesemo na druga srečanja.